

Humor in journalistiek en literatuur als propaganda: pseudo-propagandistische tijdschriften op het breukvlak van oorlog en vrede

HANS RENDERS

Zoals er schrijvers bestaan die onder een pseudoniem publiceren, zo kun je ook van sommige tijdschriften opmerken dat ze in vermomming verschijnen.¹ Ze lijken wit maar blijken zwart. De pseudo-propagandistische tijdschriften die in de Tweede Wereldoorlog opkwamen zijn voorbeelden van dit type. Propaganda werkt het beste als het niet als propaganda geïnterpreteerd wordt, en pseudo-propaganda is nog subtieler: met de middelen van de vijand worden boodschappen van diezelfde vijand honderdtachtig graden omgedraaid. Voor de Tweede Wereldoorlog kan dit fenomeen treffend geïllustreerd worden met een paar tijdschriftjes die het tegenovergestelde beoogden van wat ze op het eerste gezicht leken te doen. In dit artikel zal ik aandacht besteden aan door de nazi's geëntameerde 'verzetsbladen' waarin op sluwe wijze het verzet belachelijk werd gemaakt. Dit doel is ook nagestreefd in een paar half literaire, half politieke tijdschriften die op het breukvlak van oorlog en vrede de draak staken met zowel de nazi's als de zogenaamde 'goede Nederlanders'. In tegenstelling tot pseudo-propagandistische radiozenders zijn deze tijdschriften nooit onderwerp van studie geweest.² Maar dat is niet de enige reden om aandacht te besteden aan *De Gil*, *Metro*, *Sic* en andere nu vergeten bladen. Bij nadere bestudering blijkt dat ze ook passen in een verborgen tegenbeweging, die van de ontzuiling avant-la-lettre.

De Gil

Het moet voor de Nederlandse lezers een vreemde gewaarwording zijn geweest. Midden in de oorlog kregen ze een nieuw en verwarrend blad onder ogen dat weliswaar grappig was en subversief, maar toch aan 'verdachte' medewerkers onderdak bood. Als de geallieerden per ongeluk een serie bommen op Nijmegen lieten vallen, stond in dit blad te lezen: 'Het zijn niet

de Amerikanen die Nijmegen hebben gebombardeerd maar de Duitschers. De Duitschers vliegen rond in speciaal voor dit doel nagemaakte Amerikaanse Vliegende Forten.' Met andere woorden: de Duitsers krijgen altijd en overal de schuld van, terwijl het wel duidelijk is dat de geallieerden Nederland meer schade toebrengen dan zij.

Het tijdschrift dat dit soort spot tentoonspreidde was De Gil, een blad dat over lezers niet te klagen had. Maar liefst 200.000 exemplaren telde de gemiddelde oplage. Dat De Gil na de oorlog zo'n slechte reputatie had, kwam allereerst door de schokkende wetenschap dat dit op krantenpapier gedrukte tijdschrift een pseudo-propagandistische uitgave onder auspiciën van de nazi's was. Er was alles aan gedaan de lezer te doen denken dat De Gil een propagandablade van geallieerde zijde was, terwijl het in werkelijkheid in opdracht van de bezetter werd gemaakt. Deze landverraderlijke taak werd met name volbracht door de journalist en schrijver W. van den Hout (1915-1985), alias Willem W. Waterman of www.

W.H.M. van den Hout

W.H.M. van den Hout begon zijn journalistieke carrière met het schrijven van verhalen en kruiswoordpuzzels voor het Noordbrabants Dagblad en Het Huisgezin. In 1935 had hij het ouderlijk huis verlaten om er nooit meer terug te komen. In 1936 belandde hij op het Philips Persbureau in Eindhoven. Op 22-jarige leeftijd, na de militaire dienst, werkte Van den Hout bij de reclame-afdeling voor Engelstalige gebiedsdelen van het Philipsconcern. In 1939 publiceerde hij zijn eerste boek: *Een woestijn raakt zoek*. Hij werkte onder-tussen in Amsterdam bij de Netherlands Publicity Service N.V. Sellmore, een

bedrijf dat zich toelegde op de promotie van Engelse en Amerikaanse producten. Nog in hetzelfde jaar verscheen zijn satirische roman *Amerika filmt. Een visie op Hollywood en op Hollywood's wonderlijke werkwijze*. Van den Hout publiceerde dit kloeke boek onder de schuilnaam Willem W. Waterman, imprint ervan: N.V. Residentiebode 's-Gravenhage. Waterman werkte later ook mee aan deze krant.³

Toen Amerika filmt in 1939 verscheen, was Waterman inmiddels gemobiliseerd en ondergebracht als korporaal bij het Corps Motordienst in Bilthoven, hetgeen in 1941 resulteerde in zijn roman *De kruistocht van generaal Taillehaeck*, twee jaar later gevolgd door *Een strijd om Nederland*. Die twee laatste boeken behandelen een thema dat ook door Mr. A. Roothaert in zijn populaire roman *De vlam in de pan* met verve geëxploiteerd werd. Zowel Waterman als Roothaert hekelden in hun romans het Nederlandse defaitisme van voor de oorlog, uitmondend in een slap militair beleid. Nee, dan de goed geoutilleerde Duitsers, die lieten hun eigen soldaten niet met aftandse geweren creperen. Zulk gekrenkt nationalisme, dat via het Duitse nazidom een stem kreeg, was overigens een Europees fenomeen. In Frankrijk liet Jean de la Hire met zijn *Le Crime des Evacuations; Les Horreurs que nous avons vus* uit 1940 een soortgelijk geluid horen, en ook in Duitsland werd uiting aan dit gevoel gegeven door Martin Haller, met zijn *Ein Mann sucht seine Heimat*. Roothaert is politiek gezien moeilijker te plaatsen dan Waterman, want de laatste gaf zich bloot door zich in januari 1941 aan te sluiten bij de fascistische organisatie Nationaal Front van Arnold Meijer. Bovendien onderhield Waterman banden met rechts-autoritaire bewegingen in Vlaanderen.⁴ Hij werd door Meijer benoemd als 'propagandaleider' van de beweging. Vanuit deze functie kon hij ook zijn boeken bij *De Residentiebode* publiceren, de huisuitgeverij van Nationaal Front. Vanaf april 1940 beschikte Arnold Meijer over zijn eigen krant, het *Nederlandsch Dagblad*, dat in feite een kopblad was van *De Residentiebode*.

Nationaal-socialistische tijdschriften

In 1943 publiceerde Van den Hout onder het pseudoniem Willy van der Heide in het nationaal-socialistische blad *Jeugd* een feuilleton. Kort daarna schreef hij een stuk in het amusementsblad *Cinema en Theater*, een uitgave van de nationaal-socialistische uitgeverij Opbouw.⁵ Dit omroepblad stond

onder redactie van de voormalige hoofdredacteur van *De Residentiebode*, Louis Thijssen.

Het was ook Thijssen, net als Waterman een Amerikabeliever, die wwv in 1944 naar het quasi-geallieerde maandblad *De Gil* haalde. In opdracht van Dr Erwin Haagn, de Nederlandse vertegenwoordiger van de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* (*Abteilung Aktivpropaganda*) had Thijssen dit op Amerikaanse leest geschoeide blad opgericht en tot en met het derde nummer in zijn eentje de redactie op zich genomen (tegen een salaris van f12000,- per jaar). In overleg met verschillende personen uit de illegaliteit, zo beweerde Van den Hout na de oorlog, ging hij medewerking aan *De Gil* verlenen, 'teneinde een plan van Thyssen om de binnenkomende brieven door te geven aan den S.D. te dwarsbomen'. Ook was het naar eigen zeggen zijn doel het tijdschrift zo 'te draaien, dat de geallieerde belangen en vooral de Angelsaksische cultuur hierin werden voorgestaan'. Met andere woorden: Van den Hout beweerde zich in het hol van de leeuw gewaagd te hebben teneinde de nazi's te saboteren. Er is overigens geen enkele aanwijzing dat dit geclaimde verzetswerk serieus genomen moet worden.

Integendeel, *De Gil* was zonder enige twijfel een pseudo-propagandistisch blad dat in opdracht van de bezetter werd gemaakt.⁶ Veertien nummers zijn er verschenen van *De Gil*, het eerste omstreeks januari 1944, het laatste vlak na Dolle Dinsdag in september van dat jaar. Zonder twijfel is Van den Hout de motor achter het blad geweest, en hij was ijdel genoeg die rol ook tijdens de naoorlogse zuiveringsprocessen voor zich op te eisen. En inderdaad, met de komst van Van den Hout vanaf het vierde nummer kwam de vaart erin. Tegen het einde werd de hoofdredactie overgedragen van Thijssen aan ene Jonker, een NSB'er.⁷ Dat laatste is opvallend aangezien *De Gil* steeds meer anti-NSB werd omdat de club van Mussert volgens vele nationaal-socialisten te anti-Duits was.⁸

Opmaak en vormgeving waren van H.A. Seyffardt. Een van de medewerkers was J.A. Boogerman. Later zou die zijn vriend en ex-hoofdredacteur van het (NSB-) Nationaal Dagblad M.A. Cageling als medewerker hebben aangehouden.⁹ En het illegale *Parool* onthulde op 25 mei 1944 dat naast Thijssen en Waterman ook een zekere D. van Duyll als redacteur bij het blad betrokken was. Thijssen en Van Duyll werkten beiden op dezelfde afdeling van het Rijkscommissariaat, zo wist *Het Parool* ook nog.¹⁰

Van Duitse zijde waren er ook wel twijfels over *De Gil*, zoals blijkt uit een naoorlogs proces-verbaal waarin een SD'er verklaart, dat het blad niet volledig aan zijn doel beantwoordde: 'Het bleek namelijk niet mogelijk de pretentie te handhaven, dat het blad illegaal zou zijn. Het publiek begreep uit het feit, dat het blad in groten getale overal verkrijgbaar was, dat het niet zonder Duitse toestemming kan verschijnen.'¹¹

De satire van *De Gil*

Het bijzondere aan *De Gil* was de satirische toon, het veelvuldig gebruik van Engelse woorden en de Amerikaanse wijze van opmaak, met veel cartoons en kortgesneden rubriekjes. Werden andere kranten en tijdschriften streng gecontroleerd op het (verboden) gebruik van Engelse woorden of op verwijzingen naar de BBC-radio, *De Gil* stond daar met toestemming van de *Abteilung Aktivpropaganda* vol mee. Kortom, *De Gil* bracht op het eerste oog verfrissende journalistieke satire tussen de gortdroge legale en illegale kranten.

In *De Gil* werden nooit echte namen gebruikt. Onder invloed van ww (en hij was weer beïnvloed door het Amerikaanse blad *Esquire*) werd afgerekend met de humorloze propaganda van zowel Duitse als Nederlandse snit. Op zichzelf was het al provocerend om verzetsbladen als *Het Parool* en *Vrij Nederland* te bestempelen als propagandische uitgaven, hoewel dat strikt genomen juist was. Door enthousiast te schrijven over wat door de nazi's verboden was, Amerikaanse jazz bijvoorbeeld, wist Waterman veel lezers aan zich te binden. Nieuwtjes die altijd maar weer uit via Lissabon binnengesmokkelde Amerikaanse bladen geknipt waren en ironische verhalen over NSB'ers en landwachters, maar ook over de Duitsers, zorgden ervoor dat elke nummer opnieuw een verkoopsucces werd. Nepadvertenties (nummer 7) waarin 'onderduikhelmen', 'bijltjes', 'mantelorganisaties' en 'galgen' te koop werden aangeboden, steunkleur naar keuze, vielen erg in de smaak.

Het is onmiskenbaar dat *De Gil* wat stijl betreft voor vernieuwing heeft gezorgd. ww had een onstuitbare alliteratiedwang. Soms leidde dat tot taalvondsten die nog steeds gangbaar zijn. Zo werd 5 september 1944, de dag dat zovelen ten onrechte dachten dat Nederland bevrijd was, door Willem Waterman in *De Gil* voor het eerst *Dolle Dinsdag* genoemd.¹² Ook het woord *labbekakkers*, voor niet al te dappere Nederlanders, wordt door menigeen aan Waterman toegeschreven. En het is waar: het tiende nummer van *De Gil*

was een speciaal 'Labbekaknummer'. De aflevering daaropvolgend bracht zelfs voor lezers die twijfelden aan de signatuur van De Gil de voor iedereen als satire herkenbare mededeling dat de redacties van De Gil en Het Parool voortaan zouden samenwerken.

Waterman had een vaardige en soms zelfs humoristische pen, maar als hij over joden schreef, ging het er minder subtiel aan toe: 'Onze Hollandse stranden op heete dagen zullen vervuld zijn van apenootjes vretende, met sinaasappelenschillen smijtende, hun dikke achterwerken-in-wittebroeken-wringende spekjodinnen die gillen als Bijbelsche stoomfluiten [...].'
Afgezien van dit soort grove antisemitische uitvallen stichtte De Gil vaker verwarring met speldenprikjes naar het Amerikaanse (lees joodse) kapitalisme. De verwarring ontstond doordat de Amerikanen toch ook de bestrijders van de nazi's waren.

Uit ingezonden brieven blijkt dat de lezers niet naïef waren en wel degelijk vragen hadden over de politieke stellingname van De Gil.¹³ De lezers vermoedden wel dat ze te maken hadden met een propagandablad onder auspiciën van de nazi's, maar helemaal zeker was men niet en in deze verwarring kon www zijn pseudo-propagandistische werk doen. Zeker waar het ging om kwesties waar de doorsnee-Nederlander toch al zijn vraagtekens bij had, zoals het koningshuis. Veelvuldig werden er grappen gemaakt over het Huis van Oranje dat de wijk had genomen naar Engeland. Al in het eerste nummer stond: 'Bezet Nederland en Londen groeien uit elkaar'. Talloos zijn de jennerige opmerkingen in de richting van de illegale pers in De Gil.

Dat de verwarring zijn doel ook wel eens voorbijschoot, blijkt uit de overgeleverde ervaring van luisteraar Dick Verkijk. In zijn studie over de radio-omroep tijdens de Tweede Wereldoorlog schrijft hij zich nog te herinneren hoe hij als jongetje naar het door Waterman samengestelde radioprogramma 'Gilclub' luisterde. Voor het eerst hoorde hij jazz van Louis Armstrong, muziek uit het land 'waarvan we vurig hoopten dat het ons eindelijk zou bevrijden'. Verkijk over de propaganda van deze uitzendingen: 'Als ze spottend spraken over "die negermuziek", begrepen ze dan niet dat ze zichzelf te kijk zetten als ze daarna die grandioze jazz-platen lieten horen? [...] De "slimme" propaganda is-ie vergeten, heeft hij niet eens tot zich laten doordringen, maar de (Amerikaanse) herkenningstone van de Gilclub

kan hij na dertig jaar nog fluiten.¹⁴ Nummer 12 van het tijdschrift was een 'Speciaal Swing Bevrijdingsnummer'.

Zelfs de commissie voor perszuivering was na de oorlog in verwarring over de intenties die *www* met *De Gil* had gehad. De commissie durfde op dit punt geen duidelijke uitspraak te doen. Maar dat pleitte *www* geenszins vrij van collaboratie. Op 27 april 1948 werd hij door de Commissie voor de Perszuivering alsnog veroordeeld tot ontzegging van journalistiek werk voor een periode van twintig jaar. In hoger beroep werd die straf teruggebracht tot de helft. Hij zat drie jaar in voorarrest toen zijn zaak werd geseponeerd. Verwarring of niet, *De Gil* bereikte zoals gezegd de fabelachtige oplage van 200.000 exemplaren.¹⁵ Het zal zeker aan dit succes te danken zijn dat *www* in 1944 bij uitgeverij Bruna het kolderieke boek *Wie zei dat je in dezen tijd niet kon lachen?* wist te slijten.

Van den Houts hele leven is verbonden geweest met propaganda, steeds met bedenkelijke afloop, en werd steeds gekenmerkt door veel liegen en schreeuwen om de aandacht op zichzelf te vestigen. In alle documentatie over hem wordt gesproken over zijn duistere oorlogsverleden. Martin van Amerongen citeert daarvan een overtuigend voorbeeld in een column voor *NRC Handelsblad*: 'Een kleurrijke zonderling, die bijvoorbeeld de gewoonte had de deur van het journalistencafé open te stoten onder het brullen van de woorden: "Ik ben de enige nog levende fascist in Nederland!"¹⁶ Met name dat 'brullen' is goed getypeerd, want werkelijk in elk boek van Willem Waterman of Willy van der Heide wordt aan één stuk door gebruld en gegild. In nummer 8 van *De Gil* opende hij zelfs een rubriek onder de kop: 'Vrouwen gillen ons toe'. En vanaf juli 1944 begon Waterman – heel toepasselijk – een *Radio Yell Club*, met bijzondere aandacht voor jazzmuziek.

Er waren meer pseudo-tijdschriften, zoals *Criterion* en *Sic*, maar er was er maar één dat net als *De Gil* in opdracht van de bezetter gemaakt werd, namelijk het door de ss-oorlogsverslaggever en hoofdredacteur van *De Telegraaf* Wim Sassen geredigeerde krantje *Het laatste nieuws van ver en dichtbij*.¹⁷ Voor zover na te gaan, verschenen van 13 december 1944 tot en met 6 april 1945 vijftien nummers die onregelmatig uitkwamen.¹⁸ Net als *De Gil* verscheen het blad op krantenpapier en op tabloidformaat.¹⁹ Er waren meer overeenkomsten die het pseudo-propagandistische karakter van

Het laatste nieuws van ver en dichtbij onderstreepten. Sassen begon in zijn blad een met foto's geïllustreerde rubriek over jazzmuziek. Afgezien van een kerstverhaal van een zekere Rie Wolters en wat artikelen ondertekend met initialen, staat één ons bekende auteur gewoon met naam en toenaam in *Het laatste nieuws van ver en dichtbij*, en dat is de katholieke, maar in de jaren dertig in fascistisch vaarwater terechtgekomen Albert Kuyle. In het colofon wordt als uitgeversadres gesuggereerd: Postbus 55 Doetinchem. Maar vanaf 1 april 1945 verschijnen nog twee afleveringen waarin zonder terughoudendheid is vermeld dat alle correspondentie 'p/a De Telegraaf Amsterdam' gestuurd moet worden. Een artikel over Robert Brassillach, hoofdredacteur van het Franse weekblad *Je suis partout* en door de Fransen ter dood veroordeeld, geeft aan waar *Het laatste nieuws van ver en dichtbij* te plaatsen is. Dat *Je suis partout* het antisemitisme propageerde, wordt niet vermeld, ook niet dat Brassillach een collaborateur van het ergste soort was. Wel wordt met ontzag verteld dat deze held voor het vuurpeloton overleed, zonder blinddoek natuurlijk. Om het helemaal ingewikkeld te maken, zat als bijlage in *Het laatste nieuws van ver en dichtbij* van 9 maart 1945 een nepnummer van het verzetsblad *De Vliegende Hollander*, dagblad verspreid door de geallieerde luchtmacht, gedateerd 16 maart 1945.

De vervalsingen

Waren *De Gil* en *Het laatste nieuws van ver en dichtbij* nieuwe tijdschriften die iets anders waren dan ze voorgaven te zijn, er is ook een categorie van publicaties die gebaseerd waren op bestaande titels. Verzetsbladen van naam en faam werden 'omgedraaid', dat wil zeggen nagemaakt en zodanig aangepast dat ze ideologisch het tegenovergestelde effect beoogden dan het origineel. Er is nog maar heel weinig onderzoek gedaan naar dit type propaganda.²⁰

De praktijk van het 'omdraaien' paste in de Duitse strategie om illegale kranten te ondermijnen. Doel was om verwarring te veroorzaken en anti-geallieerde gevoelens bij de bevolking op te roepen. Halverwege 1942 had de *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* al een paar nummers van *Vrij Nederland* vervalst. 'Je einförmiger und eintöniger sie somit wurde, um so mehr nahm das Interesse an den illegalen Publikationen zu,' zo stond in *SD-Meldungen* van 28 januari 1940.²¹ Met andere woorden: naarmate de bovengrondse kranten meer gelijkgeschakeld werden, nam de belangstelling voor ondergrondse publicaties aantoonbaar toe. Veel

schade of verwarring hebben deze vervalsingen toch niet aangericht. Het waren ook eerder imitaties dan vervalsingen. De data en de gepubliceerde artikelen correspondeerden niet met de originelen. De verwarring bleef ook beperkt omdat in de 'Duitse' exemplaren een vraagteken achter de titel was geplaatst. Het 'echte' *Vrij Nederland*, zo beschrijft Vos, kon daarop schertsend reageren met de aankondiging: 'Nog een korte poos. Dan verschijnt *Vrij Nederland* met een uitroepteken.'

Eind 1943 werd het allemaal wat serieuzer. In opdracht van H.A. Rauter was in het concentratiekamp Vught een drukkerij ingericht. Onder zware bedreiging met represailles tegen familieleden en in het grootste geheim werd aan gevangengehouden drukkers opgelegd falsificaties te maken van illegale bladen. Op die manier kwamen verscheidene nummers tot stand van *Het Parool*, *Vrij Nederland*, *Paraat*, *Het Signalementsblad*, *Trouw*, *De Vonk*, *Ons Volk* en *De Waarheid*.²² In bescheiden oplages (tenminste in vergelijking met de 200.000 van *De Gil*) van tien- tot twintigduizend werden ze gedistribueerd. Anders dan met *De Gil* het geval was geweest, werden dus bestaande titels en meer in het bijzonder bestaande exemplaren nagedrukt met hier en daar een kleine wijziging die de kopij probeerde 'om te draaien'. Het effect was echter minimaal. De drukkers maakten de vervalsingen met opzet net iets mooier dan de authentieke uitgaves en bovendien werd er in de illegale pers intensief gewaarschuwd tegen de vervalsingen.²³

Niet alleen de bezetter vervalste propaganda van de tegenstander, of liet dat doen. Ook illegale groepen hebben legale kranten nagebootst en gedistribueerd.²⁴ De *Schoonhovensche Courant*, de *Haarlemmer Courant* en de *Friesche Courant* zijn op die manier nagemaakt en om het helemaal ingewikkeld te maken, bracht de redactie van het verzetsblad *Ons Volk* met veel succes een nep-*Gil* op de markt. De oplage van 2500 exemplaren was binnen een half uur uitverkocht. Een dergelijke actie paste natuurlijk politiek in de lijn van *Ons Volk*, maar ook literair gezien. De redactie had zich namelijk ten doel gesteld 'zuivere verzetsliteratuur' te brengen met gebruikmaking van veel humor.²⁵ Toen in december 1943 een nummer van *Ons Volk* 'omgedraaid' werd in Vught door er een zogenaamd *Deutschfreundlich* tintje aan te geven, maakten de vervalsers tot in de kleinste details gebruik van het origineel. In het echte *Ons Volk* staat op pagina 5 de zin: 'Dit zijn geen verhalen uit een of ander concentratiekamp, maar dit is de methode

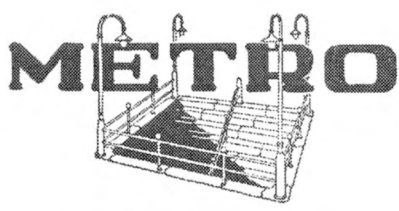
volgens welke Duitsland zijn krijgsgevangenen behandelt!’ In de vervalsing wordt dat: ‘Het is bijzonder leerzaam voor de methode, volgens welke krijgsgevangenen behandeld worden onder omstandigheden als waaronder de onze verkeerden.’ In de vervalsing van *De Vliegende Hollander* wordt niet veel veranderd, maar wel wordt nog even vastgesteld dat de Amerikanen zich niet zo druk maken over de schade die hun bombardementen aanrichten. Verwarrend genoeg zijn ook in de vervalsingen nog voldoende anti-Duitse opmerkingen aan te treffen om echt en vals maar moeilijk uit elkaar te kunnen houden.²⁶

Met die omstandigheid zag in Frankrijk ook het satirische weekblad *Le Canard Enchaîné* zich geconfronteerd. Het had tijdens de bezetting een verzetsaureool om zich heen hangen omdat tijdens de oorlog welgeteld elf pseudo-Canards zijn verschenen.²⁷ In het archief van *Le Canard Enchaîné* bevinden zich twee varianten van *Le Caneton Déchaîné*, en slechts met grote moeite is te onderscheiden wat de ideologische verschillen zijn. De een (‘pirate londonienne’) kreeg een Duitse vervalsing. Niemand vroeg zich af wat in de authentieke *Canard* gestaan had. Dat was ook moeilijk, want die verscheen helemaal niet tussen juni 1940 en september 1944.

De verongelijken

Echt en vals, hoe ingewikkeld ook te onderscheiden, liep de eerste jaren van de bezetting *grosso modo* parallel met de begrippen ‘goed’ en ‘fout’. Naarmate de oorlog ten einde liep, ontstond er in het ‘goede’ kamp een schisma, tussen hen die actief aan het verzet hadden deelgenomen en hen die niet gecollaboreerd hadden. De laatste groep begon zich steeds meer te ergeren aan het triomfantelijke en ‘linkse’ geluid van de illegaliteit. Die ergernis vond een uitweg in spottende blaadjes. Tegen het einde van de bezetting was er een keur aan half literaire, half politieke tijdschriften die de draak staken met het heilige voornemen van het (vanuit Londen georganiseerde) Militair Gezag om Nederlanders die tijdens de bezetting niet helemaal zuiver op de graat waren geweest aan te pakken. Met scherts en *Schadenfreude* werden bladen uitgebracht waarin cynisch werd gereageerd op het herstelde Nederlandse gezag. De tijdschriften *Metro*, *Criterium/Criterion* en *Sic* maakten grappen en grollen over de zogenaamde goede vaderlanders die dachten dat er een haarscherpe grens lag tussen verzet en collaboratie. Over *Sic* is naar

Bevrijdings-
nummer; meer
sensatie dan de
bevrijding-zelf!

Het blad,
waarin
illegalisten en
collaborateurs
elkaar vinden!

19 Mei 1945

4e JAARGANG NO. 7

Eerste daglicht-nummer

Metro verschijnt voortop om de veertien dagen. — Uitgeverij: „Metro”. — Druk: B.A.V.I.D. (De Algemeene Vrije Lande-Druckers). — Voorlopige abonnementsprijs: f 1.40 per kwartaal. — Voortop-g adres van ditzette, redactie en administratie: Keizersgracht 42e, Amsterdam. Telefoon 20130. — Directeur: Dick van Veen (vooreheen o.a. Bonnes - Huttenberg - Veenstra - Dekker) — Wauwaemad Hoofredactie: De Metrolieten-Club

Soms denk ik wel eens, dat het tóch niet zo'n goed idee was, korporaal

mijn weten nooit iets gepubliceerd, en over *Criterion*, verschenen in minstens dertien nummers van begin juni 1945 tot 3 januari 1946, heeft alleen H.J.A. Hofland ooit iets opgemerkt.²⁸

Vanaf 15 november 1944 tot 29 juni 1946 verscheen in 36 nummers in een oplage van 10.000 exemplaren vanuit Amsterdam het satirische blad *Metro*. Bekende medewerkers waren onder meer Marten Toonder, Jan Gerhard Toonder, Hans Kresse, Fiep Westendorp, Joop Lückner en Piet Beishuizen. *Metro* was tegen de bezetter, maar misschien nog meer tegen de gevestigde verzetsbladen en na de bevrijding keerde het blad zich tegen de dictatuur van het Militaire Gezag en de daarmee samenhangende zuiveringscommissies. In *Metro* kreeg de ergernis een plaats over de 'goede vaderlander' ('politiek correcte vaderlander', zouden we nu zeggen). Nogal demagogische enquêtes en artikelen over de Vereeniging Actie Rechtsherstel der Nederlandsche Kunstenaars waren een paar uitingen van die na-oorlogse *Metro*-ontevredenheid.²⁹ *Metro* publiceerde grappen met dubbele bodems en komische tekeningen (Marten Toonder) waarin de bezetter belachelijk gemaakt werd, althans dat was de lezing van de redactie achteraf.

Lou de Jong bleef in zijn Koninkrijk voorzichtig. Hij noemde *Metro* een blad dat humoristisch reageerde op de gebeurtenissen, maar citeerde voor de zekerheid ook H.M. van Randwijk die *Metro* in *Vrij Nederland* omschreef als: 'een symptoom van toenemende verwildering van de geest, die geen smaak van wansmaak en geen humor van dronkemanslol weet te onderscheiden'.³⁰ Ook het illegale *Vrij Nederland* wist niet goed of *Metro* naast of tegenover *De Gil* geplaatst moest worden. Toen het voormalige verzetsblad *De Vrije Kunstenaar* op 28 juli 1945 ook nog eens de vergelijking maakte met de 'lollige trom' van *De Gil* en het vermeende NSB-lidmaatschap van de beide broers Toonder, greep het Militair Gezag in en verbood het blad onder het argument van papierschaarste.³¹ Het was natuurlijk pikant dat de nazi's tijdens de bezetting met hetzelfde argument van papierschaarste aan preventieve censuur deden.

Criterion leek ook al een onbeschaamde kopie van *De Gil*, wat des te gekker is als men zich realiseert dat het eerste nummer waarschijnlijk pas na de bevrijding verscheen. Het werd in Rotterdam gemaakt maar veel meer dan dat weten we er niet van. Noemde *De Gil* zich 'Periodiek Orgaan voor Nuchter Nederland', *Criterion* refereerde hieraan met: 'Veertiendaags Orgaan voor Nieuw Nuchter Nederland'. Hofland heeft er al op gewezen dat *Criterion*

het idee propageerde dat na het feesten de kater kwam. De restauratie werd zichtbaar, de oude partijen herstelden zich, het Militair Gezag speelde de baas en de Doorbraak bleef uit. Het blad begon onder de titel *Criterion*, maar omdat Meulenhoff voor de oorlog al een literair tijdschrift uitgegeven had onder die titel en daar na de bevrijding mee doorging, werd de naam na het achtste nummer van 8 oktober 1945 omgedoopt in *Criterion*. Het derde nummer verscheen op 15 juli 1945, en aangezien de eerste twee afleveringen in geen enkele mij bekende collectie bewaard zijn gebleven, kunnen we slechts gokken dat het tijdschrift meteen na de bevrijding op de markt werd gebracht.

Al uit het colofon blijkt dat we hier met een satirische uitgave te maken hebben: 'Gedrukt bij de C.D. (Clandestiene Drukkerij)', en een andere keer: 'Drie maal gezuiverd'. *Criterion* ademt dezelfde geest als *De Gil* en zelfs de grappen lijken wel erg op die van *www*. Veel sneren naar de illegale pers en de 'Dictatoriale Democratie' doen vermoeden dat het inderdaad *Waterman* was die de talloze rubriekjes, prijsvragen en stukjes over Amerikaanse humor bij elkaar schreef of vertaalde. Het dertiende en laatste nummer, van 6 januari 1946, was met een rode steunkleur gedrukt, en zoals alle voorgaande afleveringen met vermelding van een postbusnummer in Rotterdam. Dit nieuwjaarsnummer werd uitgegeven 'in de reeks "Nederland in Kleetsingstijd", welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandse Democraten en Dictocraten.' De oplage was naar eigen mededeling 19.989 exemplaren, waarvan enkele genummerde specimen ter beschikking bleven van de Politieke Opsporingsdienst en de Economische Recherche. Kortom, *Criterion* was een satirisch tijdschrift dat grote moeite had met het naoorlogse gezag. Vooral de vervolging van landgenoten die gecollaboreerd hadden wekte grote ergernis.

Ook het eerste nummer van het weekblad *Sic* verscheen waarschijnlijk pas na de bevrijding, het tweede dateert in elk geval van juni 1945. Vijf nummers kwamen uit onder directie en hoofdredactie van R.J. Dilg en F.H. v. Meyenfeldt, redacteur S. Gaarkeuken en de tekenaars Mickey van 't Hof, J.D. van Exter en Cor Klaasen. De redactie claimde een *Verwalter* boven zich te hebben, wat na de bevrijding natuurlijk onzin was, en daardoor was een excuus gevonden voor elk politiek onaangenaam geluid. Net als in *De Gil*

werden ingezonden brieven afgedrukt waarvan je de indruk krijgt dat de redactie ze zelf geschreven had. Ook de poëzie zit vol satire en is kritisch over de oude instituties die het land weer op orde moeten brengen. Mevr. K. Anker-Pit stuurde een gedicht in dat als volgt begint:

Biskwie
Eerst waren hier de moffen
Die haalden alles weg
Nu zijn hier de Canadezen
Die brengen alles, zeg.

In een cartoon is het tekstballonnetje uit een onderaardse kerker ontsnapt: 'Ik hou van Holland!'. Met andere woorden: de echte vaderlandslievende medeburgers werden door malloten gezuiverd en in het gevang gehouden. In een andere cartoon komt Kuifje met wandelstok en enorme rugzak terug uit het concentratiekamp. In een kadertje wordt het Militair Gezag bedankt voor de mogelijkheid zwart geld in vaste waarden te beleggen, ondertekend door onder meer B. v.d. Weermacht. Op dat thema werd in het vierde nummer (29 juni 1945) doorgesproken in het gedicht 'Illegalen genieten de Voorkeur': Ik zoek een belastingconsulent/ Al lijken mijn inkomsten schraal/ Maar daar er veel zwarts te verbergen valt/ Bij voorkeur illegaal'. Dat met het zuiveren volgens Sic van alles mis was, blijkt wel uit de woordgrapjes zoals: 'deze rubriek is gezuiverd' en 'zuiveringszout'.

Besluit

Tijdschriften zijn representanten van een bepaalde cultuur: een journalistieke, een culturele, een literaire of een politieke. *De Gil* en de bladen die in diezelfde context verschenen zijn daar mooie voorbeelden van. Het zijn tijdschriften die ons een blik gunnen op de manier waarop humor in en vlak na die zwarte bezettingsjaren functioneerde: niet alleen als uitlaatklep maar ook als propagandamiddel. Dit type humor was niet van hier, niet van Duitsland, maar werd onlosmakelijk met Amerika geassocieerd. Daar bestonden al bladen als *The New Yorker* en *Esquire*. Nederland had nauwelijks een traditie in politieke satire.³² Het is dus alleen al om die reden opmerkelijk dat er in de oorlogsjaren plotseling zoveel satirische bladen opkwamen. Een van de oorzaken daarvoor zou kunnen zijn dat tijdens de bezetting de verzuiling min of meer was 'uitgeschakeld'; de zuilen werden immers door de bezetter niet of nauwelijks gedoogd. In de zuilen had een te ernstige journalistieke cultuur geheerst voor zoets 'banaals' als de lach; hooguit was er ruimte voor een politieke spotprent, al kun je je ook daar niet veel meer dan een glimlach bij voorstellen. Humor was altijd geassocieerd met blaadjes die bij de kapper lagen, zoals *De Lach* en (bij sommige kappers) *Paris Paris*, maar door de tijdelijke uitschakeling van de zuilen tijdens de bezetting konden humor en satire in de journalistiek een plaats krijgen.

De tijdschriften die hier de revue zijn gepasseerd – *De Gil*, *Metro*, *Criterion*, *Sic* – waren tijdschriften die nog in het tijdperk van de verzuiling al een 'Doorbraakgedachte' voorstonden, ook al werd die term niet gebruikt. Die wens heeft zich in journalistieke en literaire tijdschriften vertaald. Een in de bladen onderhuids aanwezige gedachte was dat de verzuiling een vinding was van de elite, om het gespuis rustig te houden. Daarom hekelde Willem Waterman de elites in zijn blad. Het lijkt erop dat de meeste, de felste kritiek op de verzuiling ook kwam vanuit dat deel van de bevolking dat zich gekneveld voelde, maar deze hypothese zou een nieuw (tijdschriften)onderzoek vergen. In elk geval is tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog te zien dat de wens leefde om een medium-van-nationale-eenheid op te zetten, vergelijkbaar met wat in Groot-Brittannië met de BBC gelukt was. Ook kranten en tijdschriften, en niet alleen de satirische, hadden dergelijke idealen.

Maar hoe sterk die idealen ook waren: onmiddellijk na de bevrijding stonden de zuilen weer fier overeind, alsof ze nooit door oorlogsomstandigheden weg waren geweest. Katholieken, protestanten en socialisten begon-

nen hun eigen kranten die niet zozeer als doel maar wel als effect hadden dat de katholieken, protestanten en socialisten – net als vóór de oorlog – in hun eigen isolement georganiseerd werden, door hun eigen media en voor-
mannen. Uitzonderingen zijn er altijd en in het naoorlogs Nederland was dat het maandblad *Mandril*, een op Amerikaanse leest geschoeid blad waarin journalisten van *Elseviers Weekblad*, *Het Parool*, *Het Vrije Volk* en *De Tijd* vrijelijk met elkaar samenwerkten.³³

Bij *Mandril* zien we dezelfde twee speerpunten van vernieuwing als bij de eerdere tijdschriften die het zuilenstelsel wilden slechten, namelijk Amerika en humor. Het onderzoek naar *De Gil*, *Metro*, *Criterion* en *Sic* legt de vinger op het belang dat tijdschriftenonderzoek kan hebben wanneer het gaat om het herkennen van onderstromen en tegengeluiden in de samenleving – in dit geval een tegengeschiedenis van de verzuiling.³⁴ Maar het staat wel vast dat al voordat de Tweede Wereldoorlog voor Nederland ten einde was, men tijdschriften zag ontstaan die tegen beter weten in de Doorbraakgedachte aanhingen, of zich in elk geval tegen de verzuiling keerden. Pas veel later nam deze vernieuwingsbeweging de vorm aan van een protestbeweging en was het snel gedaan met de verzuiling.

-> HANS RENDERS is verbonden aan het Instituut Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde een monografie van het tijdschrift *Barbarber* (Martinus Nijhoff, 1986) en een cultuurhistorische studie over het tijdschrift *De Schone Zakdoek* (Joh. Enschedé en Zonen, 1989). In 1998 promoveerde hij op een biografie van Jan Hanlo (*De Arbeiderspers*) en in 2000 verscheen van zijn hand een boek over het tijdschrift *Braak* (*De Bezige Bij*).

1. Bovenstaande tekst werd in verkorte vorm voorgedragen tijdens het symposium 'Tijdschriften in een internationale context (1800-heden)', Onderzoeksinstituut voor Cultuur en Geschiedenis, Faculteit der Geesteswetenschappen UvA, op 17 mei 2002.
2. Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945. De omroep in de oorlog*, Amsterdam [1974], 690-713.
3. Artikelen in *De Residentiebode* ondertekend met WWW: 4, 7, 8, 10, 13, 14, 17, 29, 30 april 1942; 5, 6, 13, 15, 21, 28, 29 mei 1942 en 2 juni 1942. In het ongepubliceerde *Eenige herinneringen aan De Residentiebode* van oud-redacteur A.J. Oostdam, vlak na de Tweede Wereldoorlog geschreven, wordt vreemd genoeg helemaal niet over de collaborerende houding van die krant tijdens de bezetting geschreven. Gemeente Archief Den Haag, sign. hs. 318.
4. Wilfried Hendrickx, 'Willy van der Heide: "Ik ben de Zwarte Turk hè. C.I.A. en wat al meer. Nou, opgejutte shit"'. In *Humo* 25-10-1979.
5. Henk van Gelder, *Biografisch Woordenboek Nederland*, Den Haag 2001, 217. Informatie over Waterman en De Gil ook in: R[inus] F[erdinandusse], 'De Gil, een veertien keer verschenen orgaan voor nuchter Nederland. De kolderieke tegenstroom van Willem W. Waterman'. In *Vrij Nederland* 2-5-1970. Karin Hofmeester en René Jansen, '1944, Het blad De Gil. Humor als wapen voor de Duitsers'. In *Skript. Historisch Tijdschrift* 8 (1986) 1, 14-25. Hans Renders, "'Geen idee maar een paling". Watermans bruine verleden'. In *Vrij Nederland* 19-1-2002, en Hans Renders, 'W.H.M. van den Hout. De kleine garnaal'. In *Zacht Lawijd. Driemaandelijks tijdschrift* 1 (2002) 2, 24-31. Zie ook: Brief 31-7-1941 van Nationaal Front, Departement van Organisatie en Propaganda, doc. Van den Hout, NIOD, Amsterdam.
6. Tijdens de openbare zitting van de Commissie voor de Perszuivering op 13 april 1948 in Den Haag gaf Gil-medewerker Seyffardt toe: 'Het lag in de bedoeling, dat De Gil ook na de oorlog uitgegeven zou worden.' Getuige Laerbuch, bestuurder van het Persgilde, verklaart 'dat De Gil een Duitsgezind blad was'. Verder vertelt Laerbuch dat 'De Gil in verband met papiernood moest verdwijnen'. 'Er waren twee motieven voor de verschijning van de gil, namelijk om geld te verdienen en om iets vrolijks uit te geven.' Seyffardt beweert dat papiernood enkel een motief van de Duitsers was om De Gil te liquideren, terwijl in feite 'zij het blad niet vertrouwden' (in verweerschrift Van den Hout). Anderen getuigen dat het blad meerdere malen ergernis of woede opwekte bij de Duitse of Duitsgezinde autoriteiten, of zelfs door N.S.B.'ers diverse keren in beslag is genomen (in verweerschrift Van den Hout). Persoonsdoc. in NIOD.
7. Proces-verbaal W.H.M. van den Hout, 17-9-1946, 7, door Wachtmeester der Rijkspolitie Jan Bentem, in archief Bureau Nationale Veiligheid, NA, Den Haag.
8. In de uitspraak van de Raad van Beroep voor de Perszuivering, betreffende

- W.H.M. van den Hout, heeft getuige SS-Hauptsturmführer Hetmuth Pröbsting, vanaf november 1942 leider van een Referat bij de bevelhebber der Sicherheitspolizei en der SD, beweerd dat Haagn De Gil in het leven riep om de N.S.B. en de Landwacht af te breken. Archief CPZ, NIOD, Amsterdam.
9. We weten dit alleen uit het proces-verbaal van H.A. Seyffard, d.d.11-11-1946, archief CPZ, NIOD, Amsterdam.
10. 'Galgenhumor onder direct Duitsch toezicht. En van een Gil die geen Gil was...'. In *Het Parool* 25-5-1944.
11. Proces-verbaal H.J. Fahrenholz, 13 april 1948, CABR, NA, Den Haag.
12. Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10a, [wetenschappelijke editie], Den Haag 1981, 175. Waterman gebruikte de term in *De Gil* van 15-9-1944.
13. Van den Hout liet na de oorlog de getuige F. Zadelhoff zeggen dat *De Gil* per week zo'n 200 à 300 brieven kreeg. Volgens Zadelhoff heeft Van den Hout meerdere malen brieven verbrand die gevaar zouden kunnen opleveren voor de afzender vanwege de anti-Duitse inhoud (in verweerschrift Van den Hout), doc. W. van den Hout.
14. Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945. De omroep in de oorlog*, Amsterdam 1974, 713. Zie voor de introductie van jazzmuziek in Nederland in de jaren dertig: Kees C.A.T.M. Wouters, *Ongewenste muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1940*, Amersfoort 1999, en Hans Renders, *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo*, Amsterdam 1998, met name hoofdstuk 3.
15. Zo blijkt uit een drukorder voor *De Gil*, inventaris 194, doos 223, CPZ, NIOD, Amsterdam.
16. Martin van Amerongen, 'Een alcoholische brulaap'. In *NRC Handelsblad* 6-8-1988.
17. Aanwezig in het NIOD, Archieven 199/doos 15. Gerard Groeneveld, 'De kille bureaucraat van de holocaust. De geschreven nalatenschap van "Judenreferent" Eichmann'. In *De Volkskrant* 14-12-2001.
18. Het NIOD bewaart veertien nummers (vanaf 20 december 1944).
19. Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10b, [wetenschappelijke editie], Den Haag 1981, 286 [noot] 1. Ook schreven Van den Hout en Sassen beiden in opdracht van de Rundfunkbetreuungsstelle teksten voor de pseudo-geallieerde radiozender 'Het Vrije Zuiden'.
20. Voor zover er in de literatuur aan deze vervalsingen gerefereerd wordt, is de bron daarvoor altijd één opmerking in Lydia Winkel, *De ondergrondse pers 1940-45*, Den Haag 1954, reprint 1989. Zij noemt een paar titels van illegale bladen die vervalst zouden zijn, overigens niet *De vliegende Hollander*. René Vos breidde die passage uit tot ongeveer een pagina (Niet voor publicatie. *De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam 1988, 368.).
21. Geciteerd naar Gabriele Hoffmann, NS-

Propaganda in den Niederlanden; Organisation und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung 1940-1945, München-Pullach – Berlijn 1972, 262.

22. P.J. Ritmeester, 'Drukkers in Vught'.

In *De Band. Orgaan voor het personeel van het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf 8* (1948). We moeten niet uitsluiten dat er behalve vanuit Vught ook vanuit andere plaatsen vervalste illegale bladen werden verspreid. Willem Waterman beweerde tijdens zijn verhoor met het Bureau Nationale Veiligheid dat Thijssen vanaf de herfst van 1943 begon 'met een productie van brochures, vervalste illegale bladen, vervalste aanplakbiljetten en dergelijke'. Proces-verbaal W.H.M. van den Hout, p. 7, CABR, NA, Den Haag.

23. Uit een proces-verbaal opgemaakt van het verhoor dat de Politieke Recherche, afdeling Doetinchem, de typograaf J.B. Bröker na de oorlog afnam, weten we hoe het namaken praktisch in zijn werk ging en hoe er gedreigd werd met represailles tegen familieleden. NIOD.

24. Zie René Vos, 368, Lydia Winkel, nrs. 731, 206, 220 en 181, en Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, 843.

25. Lydia Winkel, nr. 581.

26. Kim de Vries, '“Zwarte” propaganda in de strijd tegen de illegale pers. Onderzoek naar Duitse vervalsingen van verzetskranten tijdens WO II', Onderzoekscollege Journalistiek Hans Renders, RUG 2002. De Vries heeft voor het eerst de echte en

vervalste krantenuitgaven naast elkaar gelegd en vergeleken. Haar voornaamste conclusie was dat de verschillen zo minimaal waren dat ze de meeste lezers waarschijnlijk niet eens opgevallen zijn.

27. Laurent Martin, *Le Canard Enchaîné ou les Fortunes de la Vertu. Histoire d'un journal satirique 1915-2000*, Parijs 2000, 210-212. De vervalste Canards bevinden zich in het archief van *Le Canard Enchaîné*, 173, rue Saint-Honoré in Parijs. Met dank aan Laurent Martin, die mij toegang tot dit archief verschaftte.

28. H.J.A. Hofland, 'Van zazon tot provo'. In *De gids* 129 (1966) 1, 3-8; H.J.A. Hofland, 'Nederland in kletsingstijd'. In *De Parelduiker* 7 (2002) 1, 33-36. Het bedoelde Sic is in geen enkele via Picarta op te sporen collectie aanwezig. Ik heb me hier gebaseerd op fotokopieën van onbekende herkomst in mijn bezit. Criterium/Criterion is ook al in geen enkele openbare collectie aanwezig. H.J.A. Hofland bezit zelf een set. Nader onderzoek verdient in dit verband het tijdschrift *Pen Gun* onder hoofdredacteurschap van G. van de Maasdijk.

29. *Metro* werd in 1994 in facsimile herdrukt: Rob van der Nol, Jan Bruggeman en Hans Matla (red.), *Metro. Satirisch ondergronds tijdschrift van 15 november 1944 tot en met 29 juni 1946*, Den Haag 1994. Zie voor een bespreking van die uitgave onder meer: Hans Renders, 'Metro bovengronds'. In *De Journalist* 8-7-1994. Diezelfde verongelijkheid is te vinden in Jan Gerhard Toonders autobiografische boek *De spin in de badkuip*, Amsterdam 1976, waarin

de zuivering op de hak wordt genomen, met name hoofdstuk XIV 'Voor de rechterstoel', 185-199 is illustratief in dezen.

30. Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10b eerste helft: *Het laatste jaar II*, [wetenschappelijke editie], Den Haag 1981, 473. De bespreking in *Vrij Nederland* van H.M. van Randwijk verscheen op 6-1-1945.

31. Antoon Coolen, 'Papierverknoeiing'. In *De Vrije Kunstenaar* 28-7-1945. In de genoemde reprint van *Metro* schrijft Paul Koedijk zonder bron in zijn bijdrage 'Drukkerij D.A.v.I.D.' dat *Metro* 'als reactie op het Duitse satirische blad *De Gil*' werd opgericht.

32. In de gestencilde uitgave *Satirische tijdschriften (1848-1940)* die Renée Vegt in 1990 samenstelde voor Stichting Het Nederlands Perstmuseum, blijkt dat in bijna een eeuw tijd slechts een paar niet-zuilgebonden satirische tijdschriften bestaan hebben in Nederland.

33. Hans Renders, 'De verborgen ideologie van *Mandril* (1948-1953): kunstkritiek als politiek wapen'. In: *Ts. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 9 (2001), 34-48. Ook in het vlak na de bevrijding door De Bezige Bij uitgegeven *Ruim Baan* werd een Doorbraak nagestreefd.

34. Er zijn wel enkele vooroorlogse initiatieven in dit verband geboekstaafd. De verzuiling is goed gedocumenteerd maar het culturele leven daarbuiten maar matig. *Forum* is weer de uitzondering. Paul Luykx, *Andere Katholieken. Opstellen over Nederlandse*

katholieken in de twintigste eeuw, Nijmegen 2000 en J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De Verzuiling Voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, Amsterdam 2000. Zie ook: Hans Renders, 'Vergruisde zuilen'. In *Vrij Nederland* 31-3-2001, en Mathijs Sanders, *Het spiegelend venster: katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*, Nijmegen 2002. Ook A. Lijphart heeft in zijn beroemde studie *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Haarlem 1968, betoogd dat ook in de journalistiek een vluchthaven voor 'doorbrekers' bestond: *De Telegraaf*. Zie verder F.W. van Heerikhuizen, *In het kielzog van de Romantiek. Studies over nieuwe Nederlandse poëzie*, Bussum 1948, 16 o.m. en John Jansen van Galen en Herman Vuysje, *100 jaar Drees. Wethouder van Nederland*, Houten 1986 (tweede herziene druk), 54-76. Voor de Oxfordbeweging en de Morele Herbewapening, zie: H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel. De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging in het interbellum*, Kampen 1986.